

УДК 911.3

Рябоконт О.В.

БІОТИЧНІ ТИПИ НАТУРАЛЬНО – АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Натурально-антропогенні ландшафти – це особлива категорія антропогенних ландшафтних комплексів, які потребують належної уваги та охорони на сьогодні. Досліджено біотичні типи натурально – антропогенних ландшафтів зазначено, що вони відносяться до особливої категорії антропогенних, а не натуральних ландшафтів, розглянуто їх загальні особливості та подальші шляхи пізнання.

Ключові слова: натурально-антропогенний ландшафт, поняття, терміни.

Натурально-антропогенные ландшафты - это особая категория антропогенных ландшафтных комплексов, требующих должного внимания и охраны на сегодня. Исследованы биотические типы натурально - антропогенных ландшафтов

указано, что они относятся к особой категории антропогенных, а не натуральных ландшафтов, рассмотрены их общие особенности и дальнейшие пути познания.

Ключевые слова: натурально-антропогенный ландшафт, понятия, термины.

Natural-anthropogenic landscapes - a special category of anthropogenic landscapes that need proper attention and protection today. Researched the, types of biotic natural - anthropogenic landscapes, proved that they are a special category of anthropogenic rather than natural landscapes, considered their general characteristics and further ways of knowing.

Keywords: natural - anthropogenic landscape, concepts, terms.

До біотичних типів натурально – антропогенних ландшафтів відносяться вторинні або похідні ліси, савани, зарості вічнозелених чагарників напівсухих субтропіків, луки, пустирі та інше. Їх формування й подальше функціонування зумовлене впливом людини на рослинний світ. За площею – це одні із найрозповсюджених натурально – антропогенних ландшафтів.

Похідні ліси. Формування похідних або вторинних лісових натурально – антропогенних ландшафтів зумовлене постійним і масовим знищенням корінних лісових ландшафтів. До початку неолітичної (сільськогосподарської) революції ліси на Землі займали близько 70 % суші. До початку ХХІ ст. планетарна лісистість зменшилась на 25 % і продовжує стрімко скорочуватись. Західна Європа в доагрикультурні часи була заліснена на 90 %, тепер лише на третину і та за рахунок лише скандинавських країн [2]. Подібна ситуація і в Україні, та в окремих її регіонах. Так у первісному стані лісистість Поділля сягала 70-72%, зараз – 13-15 % [2]. В структурі сучасних лісових ландшафтів Поділля, похідні ліси займають від 22 до 38 % їх території [2]. Навіть досвідчені лісівники похідні ліси, часто приймають за натуральні. Інколи до них відносять і лісокультурні насадження. Це зумовлено тим, що в класифікації лісів лісівники й лісознавці до тепер виділяють лише два їх типи : природні (натуральні) і лісокультурні.

Вторинні, або похідні лісові ландшафти формуються на місці корінних шляхом захоплення їх площі після вирубок малопродуктивними і малоцінними породами дерев, які активно ростуть на освітлених лісових ділянках. У процесі переходу умовно – натуральних лісових ландшафтів Поділля у похідні, особливе значення має граб. Дерева грабу навіть у другому ярусі густо і часто плодоносять. Крім того насіння грабу тривалий час зберігається у лісовій підстилці та має значні строки проростання. В результаті невмілого господарювання в натуральних або умовно натуральних дібровах досить швидко відбувається зміна дубу на граб з формуванням чистих грабняків. Звідси поширена назва лісових масивів – «Чорний ліс». У сухих дібровах південних та східних районів Поділля (Середнє Побужжя) захоплення площ грабом проходить повільніше, тому грабняки тут мають домішок клену, липи та ільму. Ці домішки в насадженнях добре відновлюються навіть після їх вирубки, але уже без дубу.

Результати ландшафтознавчих досліджень показують, що відбувається не проста зміна одного деревостану іншим, а повністю змінюються структура і властивості лісового ландшафтного комплексу. При заміні світлової діброви чорноліссям з грабу або ще гірше осики, освітленість ландшафтного комплексу зменшується на 37 – 52%, вологість зростає у 1,2-1,7, інколи у 3 рази. Підлісок дібров повністю зникає, так само, як і трав'яний покрив. Лісознавці застерігають лісівників, що у зв'язку з експансією граба звичайного повне вирубування підліску в дібровах, широко застосоване лісогосподарствами на ділянках відведених під рубки головного використання, недоцільне. Підлісок в дубових лісах виконує дуже важливу біологічну функцію “ охоронця ” цілісності фітоценозу.[1] Як приклад похідні лісові ландшафти Подільських Товтр. Ліси Подільських Товтр вирубані і збереглися незначними масивами лише на деяких ділянках – між Гримайловим і Гусятином у районі сіл Вишнівчика, Нігина. Вони представлені малопродуктивними насадженнями грабу європейського, частково дубу звичайного, посадками ялини, сосни і берези. Обезлісені площі перетворені на орні землі (покаті схили і міжтовтрові пониження) або на малопродуктивні пасовища на крутосхилах. Наявні зараз похідні лісові ландшафти Товтр необхідно розглядати як натурально – антропогенні ландшафти, поки – що породжують багато запитань. Кар'єри і відвали розчленували суцільний лісовий масив Головного кряжу на окремі невеликі, менш стійкі ділянки, які втрачають здатність до самовідновлення. Поступово зменшується дебет або повністю зникають джерела (села Закупне, Гуменці, Нігин Хмельницької області), на окремих ділянках засипаються русла річок, вони помітно міліють. До цього часу продовжується розорювання крутих схилів та вирубування лісу, що помітно активізує ерозійні і зсувні процеси[1].

Аналіз наявної літератури і картографічних джерел, а також детальне обстеження натуральних ділянок сучасних лісових ландшафтів Поділля дають можливість зробити висновок, що натуральних лісових ландшафтів тут залишилось не більше 2–3 %. Решта представлені похідними й лісокультурними ландшафтами. Сучасне широке розповсюдження похідних лісів як в Україні, так і в межах Поділля і, одночасно, їх слабка вивченість – свідчення низки суттєвих недоліків у пізнанні натурально – антропогенних ландшафтів. Детальніші дослідження похідних лісів необхідно проводити ще й тому, що стійкість похідних лісів коливається в широких межах. Зокрема, невизначено тривалий час можуть функціонувати похідні паросткові діброви. Світлолюбиві березняки й осичники, якщо й розрослись на вирубках ялини, або дубово – соснових лісів Подільських полісь та поліських районів Хмельницької області, через кілька десятиріч знову можуть бути замінені тіневитривалими ялиною, або дубово – сосновим лісом.

Стійкість похідних лісів призвела до формування у межах Поділля їх двох типів: мішано – лісових і лісостепових.

Мішано – лісовий тип похідних лісів формується після вирубки дубово – соснових і сосново – березових лісів Подільських полісь та борових терас Південного Бугу, а також лісів поліських районів Хмельницької області. Лісосіки або згарища цих районів повністю покриваються спочатку самостійною березою з домішками невеликої кількості сосни, осики та, частково, грабу. Якщо не втручаються лісівники, то в подальшому тут формуються чисті березняки (Хмельницьке полісся) або березово – соснові ліси (Подільське полісся).

Лісостеповий тип похідних лісів виникає після вирубки дібровних типів лісів Поділля. В результаті невмілого господарювання на дібровних вирубках швидко проходить заміна дубу на граб, світлих дібров на густі затінені грабняки – чорнолісся. Звідси й широко розповсюджена назва лісових масивів Поділля – «Чорний ліс». Здебільшого це характерно для свіжих грабових дібров, що займають значні площі в центральних і західних районах Поділля. У сухих дібровах південних і східних районах Поділля відновлення грабу проходить гірше, тому грабняки тут з домішками клену, липи.

Площі похідних (народна назва – чорних) лісів поступово зростають з південного сходу на північний захід Поділля. У Вінницькій області вони займають майже 22-23% площі держлісфонду, у Хмельницькій – 36 – 38% , у Тернопільській - до 56 %. Лише похідні ліси з грабняків займають на Поділлі 210 – 220 тис. га (36,6 %). На початку ХХІ ст. похідні ліси Поділля малопродуктивні. Вихід ділової деревини, навіть у порівнянні з умовно – натуральними, зменшується на 24-36%. В процесі лісовідновлюваних заходів грабняки повсюдно замінюють насадженнями з дубу, буку, сосни і ялини.

Луки. Геоботаніки й лугознавці вже давно доказали, що всі суходільні луки тайги й змішаних хвойно – широколистих лісів, значна, якщо не більша, частина заплавних лук різних природних зон виникли в результаті господарської діяльності людей []. Їх натуральним попередником найчастіше був ліс. Подібні луки типовий приклад природних ландшафтних комплексів антропогенного походження. Їх функціонування, як природної системи, підтримується сінокосінням та випасанням худоби. Звідси й ландшафтознавча назва натурально – антропогенних лук – лучно – пасовищні ландшафтні комплекси.

У межах Поділля функціонує два типи натурально – антропогенних лук: мішано – лісовий і лісостеповий.

Мішано – лісовий тип натурально – антропогенних лук (лучно – пасовищних ландшафтів) розповсюджений у поліських районах на півночі Хмельницької області та в межах Подільських полісь. Він тут займає до 30-35% території і приурочений як до заплав і надзаплавних терас, так і до вододілів. Польові ландшафтознавчі дослідження показують, що після вирубки мішаного хвойно – широколистоного лісу лучна рослинність формується не зразу. Її випереджують тимчасові трав'янисті угруповання вирубок і палів з багатим і різноманітним складом лісового різнотрав'я.

Під впливом розвитку дернового процесу різнотрав'я збагачується злаками і "переростає" у злаково – різнотравні асоціації. Постійне сінокосіння і випас поступово перетворює їх у різнотравно – злакові, інколи у чисто злакові асоціації. Ознаками лісового походження мішано – лісового типу суходільних лук у межах Поділля є залишки лісової флори та підзолистий горизонт ґрунту. У лісових ґрунтах, що тривалий час перебувають під впливом лучної рослинності, верхні горизонти за особливостями дернини, кольору і структури, подібні до лучних ґрунтів, нижні горизонти змінені менше. Характерною ознакою суходільних лук є також недостатній і непостійний водний режим.

Лісостеповий тип натурально – антропогенних лук у межах Поділля займає до 7-9% площ сільськогосподарських ландшафтів. Здебільшого луки приурочені до крутих схилів долин річок, балок та заплав. Про нешироке розповсюдження натурально – антропогенних лук у минулому доказує те, що ще на початку ХІХ ст. луки і сінокоси займали у Подільській губернії лише 98.916 десятин, а їх продуктивність не перевищувала 30-45 пудів на десятину. В цей же час тут було 386,6 тис. голів великої рогатої худоби, 107,2 тис. коней, 711,2 тис. овець, 10,1 тис. кіз.

Сучасний стан натурально – антропогенних лук Поділля залежить від їх просторового місцерозташування, особливостей та характеру господарського використання. У розвитку суходільних лук на схилах суттєве значення має надмірний випас худоби, частково й сінокосіння.

Заплавні луки Поділля теж виникли, переважно на місці вирубаних лісів. На початку ХХІ ст. площ для їх розширення уже немає. Інколи в поліських районах Поділля для збільшення площ заплавних лук засипають численні пониження, западини, стариці та мілкі озерця. Однак, у розвитку та функціонуванні, як в поліському, так і лісостеповому типі заплавних лук, важливу роль відіграють випас, сінокосіння та підсів високопродуктивних кормових культур. Урожайність заплавних лук складає 40-60 ц / га.

Пустирі. Це похідні ландшафтні комплекси низької біологічної продуктивності. У межах Поділля вони не отримали широкого розповсюдження, але площі пустирів за минулі 20 років постійно зростають. Польові ландшафтознавчі дослідження показують, що це зумовлено занедбанням значної частини антропогенних ландшафтів, які ще недавно активно й раціонально використовували. Зокрема, суттєво зросли площі *дервно – чагарникових пустирів* з явними слідами недавно вирубаного лісу у вигляді пнів, чагарників та одиноких дерев.

У мішанолісовому типі умовно натуральних і похідних лісів після їх вирубки проходить часткова або повна заміна едифікатора. На вирубках та узліссях помітно збільшуються площі суцільних заростей малини та трав'яних рослин. Все разом сприяє трансформації складу корінного угруповання. Відбувається ксерофітизація вирубки з пониженням класу гіротопу на одиницю. Якщо едифікатор відсутній тривалий час, то замість

похідного лісу формуються пустирі зі стійкими ягідниковими угрупованнями. Подальший випас худоби на деревно – чагарникових пустирях сприяє їх відновленню в лісові ландшафти. На Середньому Придністер'ї, в Товтрах та Кременецьких горах до *чагарникових пустирів* відносяться так звані «терняки» – зарості терену чорного, різних видів шипшини та низькорослого глоду на крутих «стінках» долини Дністра та його приток, товтрах та схилах гір. Це теж залишки колишніх лісових “стінок”, лісів на схилах товтр, балок, гір, що в результаті подальшого випасу і вирубок не змогли повернутися і первісний лісовий стан. У Західній Європі багато чагарникових пустирів переважно *верещатників*, де переважає вереск (*Calluna vulgaris*). У Франції приморські пустирі, зайняті чагарничками і чагарниками, відомі під назвою *ланд*.

За минулі 20 років суттєво зросли площі й *пустирних луків*, що формуються на місці місцевих суходільних луків, а також занедбаних полів. В обох випадках важливу роль у розвитку суходільних лук відіграє надмірний випас худоби, інколи сінокосіння. Уже на початку літа такі луки перетворюються на пустирі, на яких суттєво погіршуються водно – фізичні властивості ґрунтів, активізуються процеси водної ерозії, формуються рівчаки, інколи і яри. Можливий варіант переходу пустирних луків на крутих схилах у денудаційний бедленд. У межах Поділля пустирні луки часто зустрічаються на Середньому Придністер'ї, Подільських товтрах, Кременецьких горах, Гологорах і Вороняках, частково Середньому Побужжю та на західних схилах Придніпровської височини.

У зв'язку з поступовим остепенінням заплави Південного Бугу у межах Поділля, спостерігається формування пустирних луків і тут []. Індикаторами лугових пустирів є біловус (*Nardus stricta*), щучка извилистая (*Deschampsia flexuosa*) – злаки, без кормової значимості, а також будяки. Цікавий різновид натурально – антропогенних пустирів формується на місці *спущених старих ставків та водосховищ*. Найбільш наглядний приклад – днище Меджибізького водосховища, що зараз повністю заросло непридатними для випасу перцем береговим(), осоками та, частково, будяками. Як природні системи натурально – антропогенні пустирі, достатньо стійкі. Їх меліорація з метою підвищення біологічної продуктивності, частково вимагає значних затрат коштів і часу. Натуральні пустирі, що не пов'язані з господарською діяльністю людини, виникають здебільшого у результаті заболочування лісів або заплавлених лук.

У пізнанні натурально – антропогенних ландшафтів поки що багато неясного. Фізико – географи (зокрема й галузеві фахівці – ґрунтознавці та геоботаніки) ландшафтознавці тривалий час вважали, що аналіз антропогенного чинника не їх завдання, а безпосередньо похідні ландшафтні комплекси із-за своєї вторинності та ефемерності не є цікавими для науки. У тих випадках, коли натурально – антропогенні ландшафти були предметом справжнього наукового дослідження, вони розглядались лише як чисто натуральні утворення, а методи, що

застосовували у процесі їх пізнання, обмежувались вже відпрацьованими натурально – науковими підходами.

Зауважене особливо справедливе до похідних (вторинних) лісів і луків. Визначаючи наявність натуральних (корінних) і похідних лісів і луків, геоботаніки розглядають їх “оптом”, не стараються знайти специфічні ознаки, що відрізняють перші від других, не застосовують диференційованого підходу ні до прогнозування їх розвитку, ні до заходів щодо меліорації похідних лісів і луків та догляду за ними. Як приклад – березовий гай. Майже в кожній природній зоні де вони зустрічаються, зокрема й лісостепу, є і корінні (первинні) й похідні (вторинні) березняки. Лише їх розмежування дає чагарниковий матеріал для передбачення майбутнього березових лісів – заміна їх дубово – сосновим або дубово – грабовим лісом, або тривале існування світлих, з розвинутим трав’яним покривом корінних березових гаїв. З приводу цього, обгрунтованою є думка М. А. Голубця про те, що “ не виправданим є використання для корінних і похідних деревостанів однакових найменувань, а саме, додаванням до назви панівної породи закінчення «-няк» чи «-ник» (дубняк, сосняк, грабняк, березняк тощо). Це нівелює генезисну й лісовничо – екологічну відмінність між ними. Запропоновано, щоб корінні лісостани мали такі назви, як діброва, соснина, бучина, грабина тощо.

Використані джерела:

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998.-292с.
2. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик - Вінниця: ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2012.- 335 с.
3. Исаченко А.Г. Прикладное ландшафтоведение / А.Г. Исаченко.-Л.:ЛГУ, 1976.-152 с.
4. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико – географическое районирование / А.Г. Исаченко.- М.: Высшая школа, 1991.- 365 с.
5. Марцинкевич Г.И. Структура природно – антропогенах ландшафтов Беларуси / Г.И. Марцинкевич, Н.К. Клишунова, Г.Т. Харитоничева // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения.-Воронеж: Изд – во ВГУ, 1988.-С.67-73.
6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты // Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1973. – 222 с.
7. Мильков Ф.Н. Словарь – справочник по физической географии. Издательство 2 – ое.: / Ф.Н. Мильков. – Москва, Мысль, 1970. – 344 с.
8. Мильков Ф.Н. Естественно – антропогенные ландшафты как особая категория природных комплексов / Ф.Н. Мильков // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. -Воронеж : Изд-во ВГУ, 1988. –С. 4-13.
9. Мильков Ф.Н. Физическая география : учение о ландшафте и геграфическая зональность / Ф.Н. Мильков.- Воронеж: Издадельство ВГУ, 1986.- 328 с.
10. Рябоконт О.В. На межі між натуральними й антропогенними ландшафтами /О.В. Рябоконт // Наукові записки ВДПУ. Серія: географія .- 2009.-Вип.18.- с.98-100.
11. Рябоконт О.В. Раціональне використання натурально-антропогенних ландшафтів/О.В. Рябоконт// Науковий збірник Географія та туризм Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2012.- Вип.20.- с.295-300.
12. Солнцев Н.А. Учение о ландшафте : избр. труды / Н.А. Солнцев.- М.: Изд – во Моск. ун-та, 2001.- 384 с.